

ОБРАЗ ГАМЛЕТА У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ БАЖАНА

Стаття присвячена інтерпретації образу Гамлета Шекспіра в творчості М.П. Бажана. Розглянуто гамлетизм поета як сприймання ним себе і української дійсності через призму образу Гамлета. У творчості М. Бажана Шекспір слугує ідеології нової епохи, а в образі Гамлета засуджуються вагання та сумніви, як власні, так і інтелігенції взагалі.

У даній розвідці ми розглянемо інтерпретацію "Гамлета" Шекспіра в Україні в 20-30 роки ХХ століття та особливості українського гамлетизму. Предметом дослідження цієї статті є тлумачення образу Гамлета у текстах Миколи Бажана. Ми продемонструємо, наскільки інтерпретація вічного образу Гамлета М. Бажаном залежала від конкретної історичної ситуації. Метою цієї розвідки є інтерпретація гамлетизму М. Бажана, осмислення поетом власної особистості та своїх сучасників у фокусі образу Гамлета. Проблематика гамлетизму вже частково розглядалася нами, і ця розвідка є своєрідним доповненням і продовженням наших попередніх публікацій [1: 212 – 213; 2: 90 – 104; 3: 109 – 124; 4: 106 – 122; 5: 132 – 138].

Звернемось спочатку до деяких аспектів історичної ситуації, оскільки тлумачення образу Гамлета та гамлетизм М. Бажана були відображенням колізій доби. На початок 20 років ХХ століття, після здійснення більшовиками політичного перевороту, українські митці повірили у створення нового світу, в нову гуманність і духовність, сподіваючись на національне відродження України. Однак незатишна і тривожна радянська дійсність другої половини 20 років, докорінні зміни у суспільстві викликали розгубленість, неспокій української інтелігенції, бо бажана мрія і конкретна реальність перебували у суперечності, що породжувало стан дисгармонії, сумніви та відчай. Залишитися собою, мислити і відчувати самотійно у ті часи було практично неможливо. Кожен був під реальною загрозою фізичного знищення, кожен у будь-який момент міг стати жертвою терору Сталіна. У суспільстві панувала вимога писати стандартні вірші, котрі б звеличували існуючий суспільний лад. Мистецтво перетворювалося у придаток до політики. Завданням поетів та письменників було написання творів, які б стали ідеологічним знаряддям тоталітарної держави, що вимагала переорієнтації цінностей.

У покоління, що сформувалося до революції 1917 року, з'явилося відчуття ненадійності і нестабільності буття, непередбачливості наступного дня. У суспільстві відбувався процес ліквідації інтелігенції, сформованої до революції, натомість певна частина нової інтелігенції була озброєна вже революційним, комуністичним світоглядом. Деякі поети прийняли нову дійсність, рішуче пішли накресленим партією шляхом. Так, Володимир Сосюра, оспівуючи "червону Україну" і реінтерпретуючи знамениті слова Гамлета, у 1926 році рішуче виголосив, що вже "минуло бути чи не бути?" [6: 86, курсив мій – Г.Г.]. Проте у цей складний і трагічний час відвертого терору проти української інтелігенції з боку влади, ідеали багатьох її представників, наштовхнувшись на нову дійсність, спричинили вагання і сумніви. Нагадаємо також, що 30 роки – це епоха "розкуркулення", винищення селянства на Україні, епоха репресій творчих особистостей та зловісна епоха штучного голодомору в Україні. Ідеологічна, психологічна та моральна атмосфера у суспільстві призвела до того, що багато хто відчував себе Гамлетом, постаттю, яку охоплювали трагічні передчуття. Інтелігенція, що не прийняла радянської влади, опинилася у політичній еміграції за кордоном, багато письменників і поетів було розстріляно і закатовано у концтаборах.

На фоні цих історичних подій, у 1932 році з'являється поема, як визначають жанрову своєрідність цього твору більшість дослідників, Миколи Платоновича Бажана (1904 – 1983) "Смерть Гамлета". Звернемо відразу увагу на дуже своєрідну початкову назву твору – "Післямова про Достоевського, про Гамлета і двійника" [7: 116 – 120], нагадаємо що "Смерть Гамлета" була своєрідним продовженням іншого твору – "Розмови серцець" (1928). Поемою про Гамлета почався новий етап у творчості поета, котрий вже став на шлях соціалістичного реалізму, почав писати на соціально-політичні теми. Цей "новий" Бажан – поет партійний і виступає у творі про Гамлета з класової позиції.

Зазначимо перш за все, що для Бажана Гамлет – це його сучасник – "сноб дволичності", який постійно прикидається, приймаючи трагічний вигляд. Мотив двійництва і дволичності проходить через всю поему і семантично пов'язаний із творчістю Ф. Достоевського (згадаємо хоча б "Двійника") та традицією європейської романтичної літератури взагалі: "Двійник! / Роздвоєнство! / Примари романтики! / Блудливі блукання роздвоєних душ! / Такий романтичний, надземний туман такий / Смердить труповинням чому ж?" Роздвоєння світу у поемі презентовано автором, як бачимо, навіть на рівні протиставлення двох епох – романтичної та соціалістичної. Це роздвоєння автор продовжує, коли описує внутрішній стан Гамлета: "Стоїш у ваганні, / двоїшся, / і мариш / У трансі проблем, і дилем, і оман, / І чуєш, як хтось промовляє – / товариш! / І чуєш, як інший нашіптує – пан!" Цікаво зазначити, що протиставлення у художньому світі поеми здійснюється навіть на рівні суспільних номінацій, які відображають протиставлення різних суспільних укладів (товариш - пан).

Сучасний Гамлет не може визначитися зі своєю позицією, не може вирішити, до кого йому пристати, адже новий світ став протилежним до минулого. Засуджуючи подвійне життя сучасника Гамлета, його приналежність двом світам одночасно, М. Бажан вимагає зробити вибір, відкинувши минуле, бо "Між новим і старим – / не лягли мости. / На два стани розпався вік". Зауважимо, що у цитованих словах маємо справу з алюзією на знамениту фразу Шекспірового Гамлета "The time is out of joint" (час розладнався) [8: 953]. І вже у

цій алюзії відображена специфічна позиція М. Бажана. Якщо для Шекспіра трагедією було розладнання часу взагалі, то ліричний герой М. Бажана констатує поділ часу на "два стани". Цілком очевидно, що ми маємо справу тут з поетичним варіантом ідеї про боротьбу двох класів.

У такому контексті класової боротьби стає зрозумілим, чому М. Бажан прагне безкомпромісності у переорієнтації ідейних поглядів. Однак художній світ вірша є набагато складнішим, бо він насичений традицією, яка у вигляді різних постатей проступає у ситуацію сучасності. Саме так "...часто / приходять / мара Достоевського / До Гамлета в гості / лякати вночі, - / Лякати і загрожувати, мучити і кликати, / Дарма не розводиться: бути чи не бути?.." Нагадаємо, що герої Ф.Достоевського зазвичай вагалися, занурювалися в себе, рефлексували і помилялися. Приймаючи якісь рішення, вони вели постійну внутрішню боротьбу. Саме такими є Родіон Роскольников, Альоша Карамазов, князь Мишкін. Вагається і сучасний Гамлет, бо він не знає до кого пристати. Питання вибору стояло у 20-30 роки минулого століття перед багатьма, "мара Достоевського" "шкрябля пальцем" не в одне "двоїсте серце". Очевидно, що Гамлет – це уособлений образ української еліти того часу взагалі. Як поет М. Бажан переконаний, що нова радянська людина не має права на самозаглиблення, на рефлексію; про сумніви і вагання не може бути мови, бо партія і уряд дають конкретні ціннісні орієнтири. Дотримуватися цих орієнтирів – ось у чому сенс життя для радянського громадянина. Відхилення від ідеологічних догм розглядалося у ті часи як прояв буржуазної ідеології. М.Бажан ставить чіткі вимоги до сучасника подолати в собі все, що суперечить комуністичним ідеалам, відкинути старий дореволюційний світогляд.

Навіть постать Ф. Достоевського у цьому контексті парадоксально переосмислюється. У образі "мари Достоевського", що у творі М. Бажана приходять до Гамлета в гості і лякає його вночі, ми маємо справу з дуже своєрідною алюзією на сцену з Привидом у трагедії Шекспіра. Так як Привид у Шекспіра закликає Гамлета не вагатися і стати на шлях помсти, так і "мара Достоевського" спонукає "дарма не розводиться: бути чи не бути?.." Парадокс полягає у тому, що постать Достоевського у цілій поемі М. Бажана символізує двійництво, сумніви, роздвоєння, а в даному випадку символіка "мари Достоевського" абсолютно протилежна – заклик до того, щоб подолати віковичну проблему роздвоєння – "бути чи не бути". У концепції М. Бажана сучасний автору Гамлет не може здійснити таке подолання, запропоноване нічним гостем, "марою Достоевського": "А Гамлету легше вкусити свій лікоть, ніж стати на гостем накреслену путь". У М. Бажана окреслена ситуація набуває світових масштабів, "мара Достоевського" ширяє по світу і вишукує "двоїсті серця": "Іде по Європах мара Достоевського / і шкрябає пальцем в двоїсті серця".

Слід зауважити, що Гамлет М. Бажана – це не звичайний і не буденний його сучасник, а, як виникає з контексту поеми, - письменник чи поет, що ховається у "башти надземні". У новій соціалістичній дійсності поетичне слово перетворилось у зброю, що стріляє, і ліричний герой М. Бажана звертається до своїх колег зі словами: "Розв'язання справжнє теперішніх драм не те, / Де звикли ви руки ламати і стогнати, / Бо снайпери чорні – залага у башті, / У башті із кості слонової рим. / І рими уміють стріляти. / І зважте – / На кого стріляють, змагаються з ким!"

Для повноти історичного контексту нагадаємо, що у 1932 році була створена єдина Спілка письменників України та визнаний єдиний метод соціалістичного реалізму в мистецтві. Тих, хто не служив партії, вважали ворогами народу. Поети і письменники повинні були бути борцями революції, озброєними марксистсько-ленінським світоглядом, який вважався єдино-вірним, все решта розглядалося як фальшиве і реакційне. Вагання і сумніви української інтелігенції прирівнювалися до зради та прояву українського буржуазного націоналізму. На Гамлета, який відмовлявся бути флейтою соціалістичного реалізму і співати хвалу істині нової доби, чекали тюрми, заслання, чужина і найчастіше - смерть.

М. Бажан закликає не вірити "блідому Гамлету", "двійнику", "Янусу", який "вдивляється тільки назад". Дивлячись на працю поета з позиції соцреалізму, М. Бажан засуджує "Роздвоєнство! / Примари романтики! / Блудливі блукання роздвоєних душ!" Від Гамлета вимагалось відмовитися від романтики, яка є основою його ества. Сучасний Гамлет повинен був визначитися зі своєю позицією у боротьбі класів, усвідомити своє місце у лавах борців за соціалістичне життєтворення. На переконання М. Бажана слабодухість Гамлета спровадить його у стан ворогів, до прийняття фашизму, до ситуації, коли виростуть "хвостики свастики" на його "смирненнім хресті". Так у поемі М. Бажана входить християнська проблематика, що трактується в абсолютно саркастичному та сатиричному плані. У центрі цього комуністичного сарказму – постать Ісуса у вигляді "гвардії чорних скажених ісусиків" та Ісуса, що "дме респіратору в зад".

М. Бажан окреслює шляхи подолання Гамлетових настроїв. Поет вимагає зрєктися гуманності "казань і молитв" (у чому ще раз проявляється зрєчення християнської традиції), Гамлет повинен прийняти нову гуманність. Бажан переконує у тому, що: "Єдина велика і справжня є людяність – / Ленінська людяність класових битв". Така гуманність була незнайомою Гамлету, вона була чужою йому і лякала його, бо гуманність "змінювала хімічний свій склад". Нова мораль виправдовувала і вбивство людини заради ідеї, виправдовувала жорстокість, культивувала класову ненависть. Саме тому тогочасними гамлетами оволодівав "роздвоєнський психоз", оскільки дійсність суперечила їхнім ідеалам. У стилі тодішньої поезії Володимира Маяковського, М. Бажан звеличує атакуючий клас: "І клас навчить і любові, й зненависті, / І клас навчить зростати. / І станете в лави, де кожен робочий, / Де кожен засмаглий в боях рудокоп / Навчить вас дивитися ворогу в очі, / Навчить вас застрелити ворога в лоб".

Зауважимо, що вимоги позбутися сумнівів і вагань ставляться М. Бажаном не тільки до іншого, а й до самого себе. Гамлетизм, як вважає поет, – це "чорний Гамлет" у душі людини, її роздвоєння та нерішучість, і всього цього необхідно позбутися у новій соціалістичній державі. Тут є доречним процитувати висновок критика і літературознавця С.І. Гречанюка, зроблений ним при аналізі західно-європейських постановок

трагедії "Гамлет" на початку ХХ століття: "Людству потрібна сила гуманізму Шекспіра, а новітнім клавдіям – просто сила – брутальна й тотальна, то ж гуманізм вони знову і знову називатимуть пацифізмом, інтелігентською закомплексованістю, гнилим гамлетизмом і – як там ще?", "вони відчувають себе в "мишоловці", поки на сцені "Гамлет" Шекспірівський", "Ім потрібен "Гамлет" інший – той, що вбиває Гамлета" [9: 246]. На сцені радянської України теж був потрібний не Гамлет Шекспіра, а Гамлет М. Бажана. М. Бажан, аналізуючи внутрішній стан сучасника, вимагає від нього вбити в собі Гамлета. Цей Гамлет є добре відомим поетові, він досконало знає його "буденний режим". Бажан насамперед засуджує Гамлета у собі, хоче позбутися його.

Тут видається доцільним нагадати суперечку поета з власним двійником у поемі "Розмова сердець" (1928) [7: 85-95]. Саме настрої розгубленості, шукання поетом себе, самозанурення, боротьбу з самим собою знаходимо у цьому творі М. Бажана. Поема "Розмова сердець" демонструє внутрішній психологічний дискомфорт її автора. Стан ліричного героя описано відверто і без прикрас: "А я несучу на углих плечах, / Як чадну лампу, голову важку, / І серця висаний кавалок, / І тіло втомлене своє..."

До поета з'являється його двійник, його тінь "потворна", яка запитує: "За які гріхи, / за чії гріхи / Мені серця дано шматок? – / Воно задихнулось, / Воно звисає, / І слина тече з язика". Темна постать пояснює свою біль тим, що "Язва віків, / язва століть, / Благословенна язва та / На тому ж небі процвітає, / Де й п'ятикутний знак горить..." Однак та половина серця, яка була віддана справі побудови комунізму заперечує: "- Ти брешеш, тінь. / ти брешеш, тінь, / І гниль із слів твоїх тече! / Наш день, що знявся у височинь, / Не на твоє зіперсь плече. / І язв твої беркі герби / З сердець здирали ми". У цьому трагічному роздвоєнні, можливо, відобразились сумніви поета, його підозри та вагання щодо морального обличчя нового суспільного ладу.

Ліричний герой у поемі "Розмова сердець" вступає у суперечку з незнайомою постаттю у віцмундірі, однак чує у відповідь: "...я – то ти, / Бо ти і я – завжди одно, / І нам у парі йти". Зауважимо, що почуття роздвоєності відчував не лише М.Бажан, він бачить цей стан у своїх сучасників, про що оповідає його двійник: "І тінь моя країною бредє, / Столика тінь оця, / І не зустріла ще ніде / Зачинені серця..." Тінь бродить по країні і не знаходить нічого "Крім сердець пощерблених, і збреханих / розмов, / І зігнутих колін". Ліричний герой М. Бажана приймає рішення "дволике серце розламати навпіл", раз і назавжди відкинути свої нічні сумніви, вагання, страхи. Він позбувається своєї роздвоєності, нічний гість зникає.

"Розмова сердець" - дзеркало душевного стану М. Бажана, що відображає його неспокій і розгубленість, його шукання, його власні "дрібні тремтіння та муки" [7: 86]. Від написання цього твору до написання поеми "Смерть Гамлета" минуло чотири роки. М.Бажан, здається, подолав своє роздвоєння, вбив Гамлета у собі, відкинув половину власного серця. Ідеологічний бій з самим собою завершився реконструкцією душі поета за законами соціалістичного гуманізму. Але на цьому вагання та сумніви М. Бажана не закінчились. І хоч наступна поема "Трилогія пристрасті" (1933) з'явилася після "Розмови сердець" та "Гамлета", ми бачимо, що боротьба поета з самим собою триває, поет знову вирішує проблему власних вагань та сумнівів, знову вбиває Гамлета в собі.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що Гамлет Шекспіра зазнав дуже специфічної інтерпретації у творчості українського поета. Ця інтерпретація є, з одного боку, сторінкою з біографії власної душі М. Бажана, своєрідним гамлетизмом митця, коли він підписує "собі свій вирок" [7: 86], звертаючись до образу Шекспірового принца. Водночас, з другого боку, це - сторінка з біографії України, яка змальовує трагічну епоху у літературному, громадському та культурному житті країни. Хоч сучасник Бажана і мав певні якості, подібні до Гамлета Шекспіра, образ Гамлета немає нічого спільного з тими рисами, які змалював М. Бажан. Гамлетизм, за М. Бажаном, а згодом і дослідником його творчості П.Г. Нісонським – це "внутрішня роздвоєність, недомовки і фальшиві фрази", "небезпечна стежка, яка веде в трясовину ревізійонізму і ренегатства, в табір реакції" [10: 15]. Ми ж погоджуємося з думкою, що Гамлет викликав побоювання представників влади "якраз через те, що видається їм здатним на дію", "адже якщо Гамлет почне діяти, він обов'язково заколить Полонія і, нарешті, самого Клавдія", "він природжений бунтар, потенційний носій свободи і незалежності" [11: 411].

Як висновок щодо рецепції постаті Гамлета у творчості М. Бажана зазначимо передусім яскравий прояв ідеологічного комуністичного дискурсу у поемі "Смерть Гамлета". Шекспір "спричинився" у творі М.Бажана до того, щоб слугувати ідеології нової епохи. а в образі Гамлета засудити вагання та сумніви, як власні, так і цілого прошарку інтелігенції взагалі.

"Смерть Гамлета" М. Бажана, звичайно, не єдина рецепція "Гамлета" в українській літературі. Варто тут згадати інші полюси інтерпретації цього образу до вірша М. Бажана: І. Франко, П. Мирний, Л. Українка, М. Рильський та після вірша М. Бажана – Л. Первомайський, С. Голованівський, Б. Олійник, Є. Плужник, З. Красівський. Але інтерпретація цих поезій - це тема окремої розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Горенок Г.Ю. Гамлет в інтерпретації Л.С. Виготського // Матеріали III Міжвузівської конференції молодих учених "Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських і германських мов і літератур". – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 212-213.
2. Горенок Г.Ю. Гамлет і гамлетизм у російській культурі Срібної доби // Літературознавчий збірник. – Вип. 17 – 18. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 90 – 104.
3. Горенок Г.Ю. Шекспірівський "Гамлет" в інтерпретаціях Л.С. Виготського // Studia Philologica. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 109 – 124.

4. Горенок Г.Ю. Юрій Живаго як гамлетичний тип особистості (Шекспір у творчій рецепції Бориса Пастернака) // Літературознавчий збірник. Випуск 20. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 106 – 122.
5. Горенок Г.Ю. Творчість Й.Г. Гете та соціально-психологічні причини виникнення гамлетизму // Наука і сучасність. – Том 51. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2005. – С. 132 – 138.
6. Сосюра В. М. Донеччино моя! Поезії. – К.: Дніпро., 1966. – 728 с.
7. Бажан М. Твори: В 4 т. / Дніпро. – К., 1984. – Т. 1: Поезії та поеми 1923 – 1983. – 639 с.
8. Shakespeare W. Hamlet, Prince of Denmark // The Complete Works of William Shakespeare. – London.: Spring books, 1655. – 1081 p.
9. Гречанюк С. І. Гамлет як загадка // Вічні книги. – К.: Дніпро, 1991. – С. 223 – 258.
10. Нісонський. П.Г. Полум'яне серце поета. – К.: Знання., 1974. – 47 с.
11. Емельянов Б. Трагедии Шекспира на советской сцене // Шекспировский сборник. – М: Всероссийское театральное общество, 1959. – С. 402-438.

Матеріал надійшов до редакції 15.04.2006 р.

Горенок Г.Ю. Образ Гамлета в творчестве Николая Бажана.

Статья посвящается интерпретации образа Гамлета Шекспира в творчестве Н.П. Бажана. Рассмотрено гамлетизм поэта как его восприятие себя и украинской действительности сквозь призму образа Гамлета. В творчестве Н.П. Бажана Шекспир служит идеологии новой эпохи, а в образе Гамлета осуждаются колебания и сомнения, как собственные, так и интеллигенции вообще.

Horenok H.Yu. Hamlet's image in Mykola Bazhan's works.

The article focuses on the interpretation of Hamlet's image in M. Bazhan's works. The poet's hamletism is investigated as the perception of his own personality and the Ukrainian reality against the background of Hamlet's image. In M. Bazhan's works Shakespeare serves the ideology of the new epoch, not only his own hesitations and doubts are blamed in Hamlet's image, but the intellectuals' in general.